

1805 թ. Ռուսաստանին միացված Ղարաբաղի խանության մեջ պահպանվեց խանական վարչաձևը, դրանով իսկ վերջնականապես խորտակվեցին Ղարաբաղի մելիքների հույսերը, որ ցարական կառավարության օգնությամբ կվերստանան իրենց երբեմնի տիրույթները և կվերականգնեն վաղեմի իրավունքները։ Այստեղ ևս, ինչպես և մնացած բոլոր խանություններում, խանը կազմում էր դիվան կամ խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին վեզիրը, սարքյարալին (գլխավորում էր ֆինանսական վարչությունը), էշիգ-աղասին (վարում էր խանի անձնական տնտեսությունը), ամիրախոռը (գլխավոր աստուապանը), սանդուխտար-աղասին, ամբարդար-աղասին և ուրիշներ։ Դիվանը խորհրդակցական ձայնի իրավունք ուներ, վճռական խոսքը պատկանում էր խանին։ 1822 թ. Ղարաբաղում ևս ստեղծվեց ռուսական վարչակարգ։

Հարկ է նշել, որ հայ ազգաբնակչության մի ղզալի հատվածը ապրում էր Անդրկովկասի տարբեր մարզերում։ Հայերը բնակվում էին Վրաստանում, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի խանություններում և այլուր։ Այսպես, ըստ 1818 թ. կազմված էջմիածնական նվիրակական մի ցուցակի, հայերը բնակվել են ոչ միայն Շամախի քաղաքում, այլև շրջակա 38 գյուղերում։ Հայ ազգաբնակչություն կար Նուխի քաղաքում և մերձակա 47 գյուղերում։ Առանձնապես մեծ էր հայերի թիվը Վրաստանում։ Ներսես Աշտարակեցու Վրաստանի թեմակալության տարիներին (1814—1828 թթ.) վերաբերող մի վավերագրից պարզվում է, որ Թիֆլիսում եղել է 2951 հայ ընտանիք (14532 հոգի), Թիֆլիսի գավառում՝ 704 ընտանիք (4432 հոգի), Թելավում և գավառում՝ 990 ընտանիք (5233 հոգի), Սղնախի, Գորու, Դուշեթի գավառներում՝ 3467 ընտանիք (21315 հոգի), Իմերեթիայում՝ 149 ընտանիք (895 հոգի), իսկ Ելիզավետպոլում և գավառում՝ 2044 ընտանիք (9884 հոգի)³։ Վրաստանում և Ելիզավետպոլում հայերը կազմում էին քրիստոնյա բնակչության շուրջ մեկ երրորդը։ Գյանջլիի խանության Ռուսաստանին միացվելուց հետո (1804), երբ մահմեդական բրնակչության մի մասը խույս տվեց Պարսկաստան, Ելիզավետպոլում և շրջակայքում ստվարացավ հայ ազգաբնակչությունը՝ ի հաշիվ նաև Երևանի խանության սահմաններից տարադրված հայ զանգվածների։ 1804—1807 թթ. Կարսից մեծ քանակությամբ հայեր տեղափոխվեցին և բնակություն հաստատեցին Փամբակաձորում։ Այստեղ էին բնակվում նաև Աշտարակից, Մուղնուց, Օշականից, Բյուրականից և Վաղարշապատից գաղթած բազմաթիվ հայ ընտանիքներ։

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պարսկական տիրակալության վերջին շրջանում Արևելյան Հայաստանում տիրապետող հասարակական-տնտեսական ֆեոդալիզմի շարունակում էր մնալ ֆեոդալիզմը՝ արևելյան ավատատիրությանը բնորոշ գծերով։ Օտարերկրյա նվաճողները բերել էին իրենց զարգացման աստիճանին հատուկ արտադրա-

³ Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 139—140, Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 37, վավ. 360։

հարաբերությունները Մասամբ միահյուսվելով նվաճված երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքի զարգացման աստիճանին հատուկ արտադրական հարաբերություններին, դրանք ստեղծել էին բավական բարդ ու յուրատեսակ վիճակ:

Ինչպես Պարսկաստանում, այնպես էլ նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանում հողային հարաբերությունների բնագավառում ղեկավարվում էին շաքիաթի սկզբունքներով, այսինքն գերիշխում էր հողի պետական սեփականությունը, այլ կերպ ասած, հողը համարվում էր երկրի վրա ալլահի փոխանորդի՝ շահի սեփականությունը: Շաքիաթի սկզբունքների համար ամուր հենարան էին ծառայում արհեստագործությունը և գյուղատնտեսական արտադրության միասնության վրա խարսխված համայնքները:

XIX դարի առաջին տասնամյակներում Արևելյան Հայաստանում գոյություն ունեին հողատիրության հետևյալ ձևերը՝ պետական, մուլքադարական և թիուդարական: Հողատիրության ամենատարածված ձևը պետականն էր:

Պետական հողեր համարվում էին բոլոր այն գյուղերի հողատարածությունները, որոնք շահի կողմից տրամադրված էին խաներին: Երևանի խանության մեջ, օրինակ, տասնչորս մահալներում արքունական կամ պետական գյուղերը կազմել են ամբողջ գյուղերի 70 տոկոսը⁴:

Պետական գյուղերից ստացվող հարկ-ռենտան ամբողջովին մտնում էր խանի գանձարանը և ծառայում էր ինչպես խանական արքունիքի, այնպես էլ ոսպմական ու պետական այլ ծախսեր հոգալու համար: Որոշ գյուղերի գյուղացիներ պարտավոր էին մշակել արքունական ազգիները և այլն: Պետական սեփականություն էին համարվում նաև մի շարք ջրաղացներ, ջրանցքներ, իջևանատներ, շուկաներ՝ իրենց խանութներով ու կրպակներով և այլն:

Բոլոր գյուղերը բաժանվում էին երեք կարգի՝ բահրաբյարական, յարիքյարական և ռանչարական: Բահրաբյարական էին համարվում բնակիչ-մայական լավ պայմաններում գտնվող գյուղերը, որոնք ունեին համեմատաբար զարգացած տնտեսություն, մեծաքանակ անասուններ և կարող էին ավելի շատ հարկ վճարել, քան այլ, համեմատաբար աննպաստ պայմաններում գտնվող գյուղերը:

Յարիքյարական կամ կիսրարական գյուղերի բնակչությունը կազմված էր տարբեր վայրերից բերված գաղթականներից, որոնց սարդարը արտադրամիջոցներ էր տրամադրում և դրանց դիմաց վերցնում բերքի կեսը:

Ռանչարական գյուղերի բնակչությունը լիովին ընչազուրկ էր, չունեին հող և արտադրամիջոցներ: Գյուղացիները հողը մշակում էին՝ բերքի 2/3-ը հողատիրոջն հանձնելու պայմանով: Սակայն նման գյուղերը Երևանի խանությունում միայն 6-ն էին:

Հողատիրության մուլքադարական ձևի էությունը հետևյալն էր. մուլքադարներն իրավունք ունեին գյուղից կամ նրա մի մասից գանձել հարկ-ռենտայի այն մասը, որը կոչվում էր մուլք և կազմում էր բերքի 1/10-ը: Հարկ-ռենտայի իրենց հասանելիք մասը մուլքադարները ոչ թե անձամբ էին գանձում,

4 Խ. Ավդալբեկյան, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում 1801—1917թթ., Երևան, 1959, էջ 37:

այլ ստանում էին պետական հարկահավաքների միջոցով: Մուլքադարական իրավունքը փոխանցվում էր ժառանգաբար: Մուլքադարական իրավունքի հաստատման համար բառական էր ունենալ ժառանգման, զնման ու վաճառքի, նվիրման ու փոխանակման և նման գործարքները վկայող փաստաթղթեր: Մուլքի տրոհվելու դեպքում այն բաժանվում էր մինչև 6 հավասար մասերի (դանգերի), այնպես, որ հնարավոր լիներ այն բաժանել ժառանգորդների կամ գնորդների միջև:

Արևելյան Հայաստանի գյուղերի ընդհանուր թվաքանակի 16 տոկոսը մուլքադարական էր, իսկ 3 տոկոսը՝ պետական-մուլքադարական: Մուլքադարական գյուղերն էլ պետական գյուղերի նման բաժանվում էին երեք կարգի՝ բահրաբյարական, յարիբյարական և ռանչարական: Մուլքադարական կամ պետական-մուլքադարական գյուղեր կային տաս մահալներում, ընդ որում Կրիբուլաղի մահալում ընդամենը երկու գյուղ, որոնցից Նլուվանը պետական-մուլքադարական էր, իսկ Զազը՝ մուլքադարական, Սեիդլի-Ախսախլի մահալում նույնպես երկու գյուղ՝ Սերգեուլը և Ուշին էին մուլքադարական: Մուլքադարությունը համեմատաբար տարածված էր Սուրմալուի մահալում, որտեղ 58 շեն գյուղերից 20-ը, Շարուրում՝ 8 գյուղերից 7-ը, Գառնիբասարում՝ 47 գյուղերից 25-ը և Զանգիբասարում՝ 25 գյուղերից 17-ը մուլքադարական էին:

Պատահում էին դեպքեր, երբ մուլքադարները իրենց հասանելիք մուլքը կապալուվ էին տալիս: Այսպես, կապալուվ էին տրվում Զանգիբասարի մահալի Աղջաղշլաղ և Դամիրչի-շորլի գյուղերի, Սարդարապատի մահալի Կարխուն գյուղի, Շարուրի Աքսիբենդ, Լաուշան և Կորչիլի գյուղերի, Սուրմալուի Զուլֆաբար, Ամարաթ գյուղերի մուլքերը:

Մուլքադարական որոշ գյուղեր, որտեղ բնակություն էին հաստատել քուվոր-ցեղախմբեր, որպես հարկ վճարում էին հասույթի 7/30 մասը, ինչպես Սաաթլուի մահալի 7 գյուղերը, Գառնիբասարի մահալի Մեհրաբլի, Զոհրաբլի, Շաֆիարադ և Կիր-Բուլաղանդ գյուղերը:

Մուլքադարներից շատերն ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը՝ այգիներ, վարելահողեր և այլն, որոնք մշակում էին անձամբ կամ վարձու աշխատանքի միջոցով: Միևնույն գյուղում կարող էին լինել մի քանի մուլքադարներ: Այդ դեպքում մուլքը բաժանվում էր նրանց միջև: Որպես որևէ գյուղի մուլքի ամբողջություն վերցվում էր 6 դանգը: Մի գյուղում մի քանի մուլքադարների առկայության դեպքում 6 դանգ մուլքը բաժանվում էր նրանց միջև, բայց ոչ հավասարաչափ: Մի մուլքադարի կարող էր պատկանել չորս դանգ, մյուսին՝ երկուսը և այլն:

Հողատիրություն մյուս ձևը թիուդարականն էր: Թիուդները շնորհվում էին առանձին անհատների՝ նրանց պետությանը մատուցած ծառայության դիմաց, հարկ-ռենտայից ժամանակավորապես կամ ցմահ օգտվելու իրավունքով: Թիուդը չէր թույլատրվում ոչ գրավ դնել և ոչ էլ վաճառել, մինչդեռ մուլքի վաճառքը ազատ կերպով թույլատրվում էր: Թիուդային գյուղերը հազվադեպ էին ժառանգական ավատներ դառնում, այն էլ ամենից հաճախ այն դեպքերում, երբ գտնվում էին տեղաբնակ հայ ազնվականության ձեռքում: Թիուդային գյուղերը կազմում էին գյուղերի ընդհանուր քանակի տասը տոկոսը: Սրանք հիմնականում գտնվում էին Կրիբուլաղի, Կարբիբասարի, Սուրմալուի և Գառ-

նիբասարի մահալներում: Հայ ազնվականներից թիուլային գյուղեր ունեին Մելիք-Աղամալյանները:

XIX դարի քսանական թվականներին Աբրահամ Մելիք-Աղամալյանի որդի Մելիք-Սահակը իր տոհմին ժառանգաբար շնորհված թիուլային իրավունքով տիրում էր Կրխքուլաղի մահալի Արինջ, էլար, Արզաքյան, Դալուլար, Գյումուշ, Բերկիս գյուղերին: Դրանցից միայն էլարի կեսն էր նույն թիուլային տիրապետման իրավունքով պատկանում Աղա-Բաբա սուլթանին: Լինում էին դեպքեր, երբ միևնույն գյուղը կարող էր կիսվել երկու թիուլդարի միջև, որոնք համասարաչափ իրար միջև բաժանում էին հարկ-ոսկնառան:

Արևելյան Հայաստանի հողատիրական սիստեմի մեջ յուրահատուկ տեղ էր գրավում էջմիածնի վանական հողատիրությունը: Մուլքադարական և թիուլային հիմունքներով էջմիածնի վանքը ժառանգաբար տիրում էր մի շարք գյուղերի, թեպետ և ամեն մի նոր շահ պետք է հատուկ հրովարտակով՝ ռադամով, հաստատեր այդ իրավունքը, դրա դիմաց համապատասխան վարձահատուցում ստանալով ընծայատվոթյան կամ, ավելի ճիշտ, կաշառատվոթյան ձևով:

էջմիածնի համար կարևոր նշանակություն ունեին այն գյուղերի բնակիչները, որոնք պարսից շահերի հրովարտակներով նրան էին հանձնված իբրև «ռայա և ամալա», այսինքն որպես հպատակներ և ծառաներ: Այստեղ պետությունը բոլոր հասույթները պարսից շահերի հրովարտակներով հատկացվել են էջմիածնին և նրա հոգևորականներին, թեև երբեմն պարսկական շահերի վերանալու պահերին հափշտակվում էին ժամիշխանների ձեռքով:

1810 թ., նվիրեմ արքեպիսկոպոսի կաթողիկոս ընտրվելու կապակցությամբ, Ատրպատականի կառավարիչ Աբաս Միրզան հաստուկ ռադամ՝ հրապարակեց, որի համաձայն հաստատվում էին էջմիածնին տրված նախկին հրովարտակներն ու արտոնությունները և շնորհվում նորերը:

Սակայն միշտ չէ, որ Աբաս Միրզայի այդ հրամանագիրն ուժի մեջ էր մընում: Իրենց իսկ կողմից տրված արտոնությունների ու արանձնաշնորհումների խախտումներ էին թույլ տալիս խանը, նրա միրզաներն ու մյուս պաշտոնյաները ամեն քայլափոխում: Այսպես, միայն 1814 թ., շնորհիվ Ներսես Աշտարակեցու ջանքերի, հաջողվեց Աբաս Միրզայից ռադամ ստանալ՝ Աշտարակ գյուղը էջմիածնին վերադարձնելու մասին: Մտկայն վերադարձնելու համար որպես պարգև Հյուսիսին խանը պահանջեց հազար թուման: Այդ առթիվ 1827 թ. Ներսես Աշտարակեցին գրում էր... «...մինչև ցայսօր ոչ աթոռը կարողացավ վճարել նրան այն գումարը և ոչ էլ սարդարը կամեցավ աթոռին հանձնել այն գյուղը. և ահա 13 տարի է, ինչ էջմիածնի աթոռը վաչելում է արքայորդու պատվելագուն հրովարտակը, իսկ սարդարը՝ ամբողջ գյուղը և դրանից ստացվող արդյունքները»⁵:

Չնայած Աբաս Միրզայի 1810 թ. հրովարտակի համաձայն էջմիածնի բոլոր գյուղերը և կալվածքները ազատվում էին հարկերից, սարդարը նախկին

5. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ինստիտուտ «Մատենադարան» (այսուհետև՝ Մատենադարան), Կաթ. դիվան, ԲՁԲ. 45, վավ. 142բ:

սովորությանը հարկ էր պահանջում մաղթա անվամբ՝ 400 թուման, իսկ մյուս գյուղերի բնակիչներից նույնպես 400 թումանի չափով հարկ վերցնում:

Բացի «մլքատու գեղորայքից» էջմիածնի վանքն ուներ նաև «սեփական հողեր», որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Վաղարշապատ գյուղում: Այդ հողերում տարեկան միջին հաշվով ցանվում էր 400 սոմար (սոմարը հավասար էր 3 փթի) ցորեն, 100 սոմար գարի, 80 սոմար կտավատ, 4 սոմար քունջութ և այլն⁶: Աշխատող ձեռքերի պակասը հաճախ էր վանքին ստիպում իր հողերը կիսորարության հիմունքներով մշակության տալ գյուղացիներին: Այսպես, Հաջիլար գյուղի գյուղացիները էջմիածնի հանդում ցանում էին բամբակ, որից վանքը մոտավորապես 50 լիտր (1 լիտրը հավասար էր 0,3 փթի) բամբակ էր ստանում որպես վարձատրություն: Հողերից ու այգիներից բացի, զանազան վայրերում էջմիածնին ուներ 14 ջրաղաց, մեկ բրնձահան, երեք դինգ⁷: Փոքր չէր նաև բեռնակիր և կաթնատու անասունների թիվը: 1813 թ. էջմիածինն ունեցել է 39 միաբան (եպիսկոպոս և վարդապետ), 31 սարկավագ և դպիր, դպրատան 33 սան, 24 հրացանակիրներ (թվանքիներ) և զանազան այլ ծառայողներ ու պաշտոնյաներ, որոնք կերակրվում էին վանքի սեղանից: Դրանց բոլորի թիվը հավասար էր շուրջ 300 հոգու: Նրանք ոչ միայն կերակրվում էին վանքի հաշվին, այլև դրամական վարձատրություն էին ստանում:

Վանական տնտեսությունը վարելու, հողը և այգիները մշակելու համար էջմիածինը կիրառում էր վարձու աշխատանք: Վարձու բանվորները կոչվում էին մշակներ. դրանց սովորաբար վարձում էին էջմիածնապատկան գյուղացիների թվից, ինչպես բուն Վաղարշապատում, այնպես էլ Օշականում և Աշտարակում:

Տնտեսությունը ըստ ճյուղերի վարելու համար կաթողիկոսը նշանակում էր զանազան պաշտոնյաների: Այսպես, վարդապետներից մեկը նշանակվում էր տնտես, որը վարում էր ընդհանուր գործերը: Բացի այդ նշանակվում էին նաև գործակալներ, որոնցից մեկը հետևում էր մշակների վարձելու գործին և այգիների ու հողատարածությունների մշակման աշխատանքներին, իսկ մյուսները՝ գյուղերից պետք է հավաքեին հարկերը և տեղափոխեին էջմիածին:

Գյուղերի կառավարման համար կաթողիկոսարանը նշանակում էր դարուղա, որը և պետք է հետևեր Վաղարշապատի շուկային, չափ ու կշռին և տանտերերի միջոցով հավաքեր տուրքերը: Ինչ վերաբերում է ջրաղացներին, ապա դրանք մեծ մասամբ կապալով էին տրվում զանազան մարդկանց, որի դիմաց վանքը ստանում էր դրամական հատուցում:

Էջմիածնի եկամուտների բազմապատկման համար նշանակալից աղբյուր էր նվիրակությունը: Նվիրակները կաթողիկոսի կողմից առաքվում էին աշխարհասփյուռ հայ զանգվածների մոտ նպաստ հավաքելու՝ հօգուտ էջմիածնի: Նվիրակներն իրենց նվիրակության վայրերից երեք տարին մեկ անգամ յուրաքանչյուր շնչից հավաքում էին որոշակի գումար: Լինում էին նաև տարբեր

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 21, վավ. 117:

⁷ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1952, էջ 680—681:

բնույթի ընծայաբերություններ: Դրանցից էին՝ քառասնից, հիշատակի, խոստամունք, հոգեբաժին, խաչհամբույր, աջահամբույր, մատաղ, գավազանապտուղ, փոքրավորեք, ժամուց, պաշտոններից անուններով նվիրատվություններ, որոնց մի փոքր մասը (գավազանապտուղ, փոքրավորեք, ժամուց) նախատեսված էր նվիրակի և նրա սպասավորների համար, իսկ մնացյալը՝ մայր աթոռի:

Նվիրակները էջմիածնի, աշխարհասփյուռ հայ զանգվածների և անգամ օտար պետությունների միջև մի տեսակ հասարակական և քաղաքական հարաբերությունները շաղկապող օղակ էին: Նրանք հարուստ տեղեկություններ էին հաղորդում այս կամ այն երկրում ծվարած հայ ազգաբնակչության կացության մասին, նրանց կապում էին էջմիածնի հետ, կենդանի էին պահում ազգային ավանդությունները, պայքարում էին կրոնափոխության փորձերի դեմ և շատ դեպքերում ջանքեր թափում թուլացնելու հալածանքներն ու ճնշումները հայերի նկատմամբ, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում:

Նվիրակներից բացի կային նաև նպաստահավաքներ կամ իմդադչիներ, որոնց պարտականությունն էր քնամթերքով նպաստներ հավաքել հօգուտ էջմիածնի: Սրանք հատկապես ուղարկվում էին Արևելյան Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Արևմտյան Հայաստանի սահմանամերձ շրջանները, որտեղից դուրսին էր անասուններ, ցորեն, գարի, աղ, յուղ և այլ մթերքներ հավաքելն ու տեղափոխելը:

Նվիրակության ինստիտուտի հետ սերտորեն առնչվում էին էջմիածնի առևտրա-քանկային գործառնությունները: Նվիրակների հավաքած դրամական եկամուտների հիման վրա էջմիածինը կառուցում էր իր առևտրա-քանկային գործարքները: Այդ գումարները, որոնք հիմնականում հավաքվում էին հայկական գաղթավայրերից և Արևմտյան Հայաստանի հայկական թեմերից, նվիրակները ստացականով հանձնում էին, այսպես կոչված, «վեբիլներին»՝ առևտրական աշխարհիկ գործակալներին ի պահ: Վեբիլներն շրջանառության մեջ դնելով դրանք, ստացված շահույթը ուղարկում էին էջմիածին:

Վեբիլները սովորաբար կարգվում էին հարուստ վաճառականների թվից, որոնց հարստությունը և գրաված դիրքը կասկած չէին հարուցում: Այսպես, Բայազետում գործակալ էր նշանակված Հակոբ աղա Արծրունին, Երևանում՝ աղա Խաչատուրը, Կարինում՝ աղա Կետիկյանը և այլն: Սրանք բոլորն էլ խոշոր վաճառականներ էին և նրանց ապրանքաշրջանառությունը մեծ գումարների էր հասնում:

Էջմիածինը հասույթներ էր ստանում նաև հարևան երկրներում ունեցած իր կալվածքներից ու մուլքերից, որոնք որպես հոգեբաժին նրան էին կտակում հավատացյալները: Էջմիածինը բավական ընդարձակ կալվածներ և մուլքեր ունեւր Վրաստանում, Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող այլևայլ գավառներում:

Վրաստանում էջմիածնի վանական վիճակին պատկանող ազգաբնակչությանը կազմում էր 2646 ծովա, երկու սեռի 15607 շնչով, որոնցից 145 ծովա, ճորտեր էին: Վրաստանում ունեցած իր բոլոր շարժական և անշարժ կալքե-

րից էջմիածինն ստանում էր մոտավորապես 148 ռուբլի արծաթ, տասնմեկ փութ մոմ⁸:

Այս ամենից բացի, էջմիածինն իր վիճակների բնակչությանից ստանում էր նաև զանազան «կամավոր» տուրքեր, որոնք տարբեր անուններ ունեին՝ սրբադրամ, աթոռահաս, հոգեբաժին, պտղի և այլն:

Արևելյան Հայաստանում սարդարական կառավարչության վերջին տարիներին էջմիածին և հայկական մյուս վանքերի տնտեսական վիճակը գնում էր դեպի քայքայում՝ հետզհետե ուժեղացող բռնությունների և կեղեքումների հետևանքով:

3. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, որի զարգացմանն արգելակում էին հետամնաց ֆեոդալական հարաբերությունները, աշխատանքի նախնական գործիքները, հողի մշակման հնամենի եղանակը: Տարածված էր հողի մշակման եռադաշտային սխեման, որը դեռ ոչ բոլոր վայրերում էր կիրառվում: Արարատյան դաշտում, որտեղ հողը բերի էր, կիրառվում էր ցանքատեսակների փոփոխման եղանակը:

Գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական գործիքը, որ օգտագործվում էր հողը վարելու համար, արորն էր: Միայն խոշոր և ունեոր տնտեսություններն էին ի վիճակի գութան օգտագործել:

Ցանելու և հնձի գործիքները նույնքան նախնական էին: Հնձի ժամանակ օգտագործում էին գերանդի և մանգաղ: Հացահատիկը կալսելու համար օգտագործվում էր կամ, իսկ հատիկը դարմանից առանձնացնում էին փայտե լայն թիակների միջոցով՝ դարմանը քամուն տալով:

Այս պայմաններում հնարավոր չէր բարձր բերք ստանալ: Հացահատիկային կուլտուրաների՝ հատկապես ցորենի և գարու բերքատվությունը հիմնականում կազմել է մեկին երեք-չորս, հազվադեպ մոտեցել է հինգի, բրնձինը՝ մեկին հինգ կամ վեց, կորեկինը՝ մեկին վեց-յոթ⁹:

Լեռնային շրջաններում, որտեղ գրեթե արհեստական ոռոգում չէր կատարվում, բերքն ամբողջովին կախված էր բնության ողորմածությունից: Երաշտի, կարկուտի, մորեխի և բազմաթիվ այլ տարերային աղետների հանդեպ անդոր էր հողագործը: Գյուղատնտեսության անկումը պայմանավորված էր նաև երկրի քաղաքական կացությամբ: Զանգվածային արտագաղթների հետևանքով երկրի բնակչության մի զգալի մասը թողնում էր հայրենի բնակավայրերը և անցնում հարևան երկրները: Այնուհետև, Արևելյան Հայաստանում հաճախակի տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների հետևանքով մեծամեծ ավերածություններ էին լինում, բազմաթիվ շեն գյուղեր, այգիներ ու անդաստաններ ոչնչանում էին: Խիստ տուժել էին Վաղարշապատը, Աշտարակը, Եղվարդը, Մաստարան, Թալինը, Զաֆարաբադը, Զարբախը և մյուս, համեմատաբար

⁸ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 39, վավ. 335:

⁹ Նույն տեղում, թղթ. 31, վավ. 187: